

КОНСОЛІДУЮЧА ФУНКЦІЯ СПОРТУ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Лукашук Віталій Ігорович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри прикладної соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

В статті аналізуються різні точки зору щодо можливостей спорту в консолідації сучасного суспільства: з однієї сторони, спорт має унікальні можливості для консолідації сучасного суспільства, з іншої, викликає обеспокоєність явища насильства в спорті, особливо агресивності та девіантного поведіння околоспортивної аудиторії. Протилежні точки зору пояснюються тим, що існує невідповідність між можливостями спорту, які визначаються його природою, та реалізацією цих можливостей в сучасному світі. Розглядається, при яких умовах спорт може сприяти консолідації сучасного суспільства. Автором підкреслюється, що консолідувальна функція спорту проявляється в укріпленні взаєморозуміння та усвідомленні необхідності мирного співіснування, незалежно від етнічних, культурних, релігійних чи інших розбіжностей.

The different points of view concerning opportunities of sports in consolidation of a modern society are considered in the article: on the one hand, sports have unique opportunities for consolidation of a modern society, on another it can be a source of violence, aggression and deviant behavior. As the result of different approaches critical analysis to an estimation of sports consolidating function in a modern society, it is shown, that the sports are the bearer of cultural, social and political opportunities, which can be realised in opposite directions. It is proved that the sports are the universal way of the majority satisfaction of the people's base needs, therefore it has unique opportunities for consolidation of the modern society. The consolidating function of sports is realised in strengthening mutual understanding and comprehension of necessity of peace coexistence, irrespective of ethnic, cultural, religious or other divergences.

Ключові слова: спорт, консолідувальна функція спорту, комунікативні можливості спорту, символічні цінності спорту, патріотичне виховання.

Сучасний спорт є одним із могутніх факторів залучення людей до суспільного життя, формування соціальних відносин і зв'язків. Специфічні спортивні відносини (міжособистісні, міжгрупові, міжнародні) втягають індивіда у систему соціальних відносин, що виходять за рамки спорту. Сукупність цих відносин складає основу впливу спорту на особистість, засвоєння нею соціального досвіду як у сфері спорту, так і в більш широкому масштабі. Спорт як масовий соціальний рух набув чималого значення й у якості одного з факторів соціальної інтеграції, тобто зближення людей і об'єднання їх у групи, організації, союзи, клуби на основі спільності інтересів та діяльності щодо їхнього задоволення. Популярність спорту, природна оцінка спортивних успіхів, порівняння їх з престижними інтересами народу, нації, держави роблять його зручним каналом для впливу на масову свідомість. Спорт давно вже зайняв одне з провідних місць у міжнародному спілкуванні. Він здатний посилювати соціальні зв'язки і слугувати каталізатором соціальної інтеграції. Однак слід зазначити, що сучасні тенденції розвитку спорту несуть у собі не тільки позитивні, але і негативні моменти. Зокрема, зростає стурбованість світової громадськості явищами насильства в спорті і особливо агресивності і девіантної поведінки навколоспортивної аудиторії, зокрема футбольних фанатів. Ці явища здобувають характер соціально деструктивних факторів суспільного життя. Проблемність функціонування сучасного спорту викликає гостру критику з боку ряду вчених щодо його позитивної ролі в суспільстві [1-6]. З іншого боку, в ряді робіт обговорюється гуманістичні цінності спорту [7-9], його вплив на зміцнення здоров'я [10-13], роль спорту в соціалізації та самореалізації особистості [14-20] та ін. Однак тема "спорт і консолідація суспільства" є однією з найменш розроблених у рамках вітчизняної соціології в цілому і соціології спорту, зокрема.

Актуальність даної статті обумовлена існуючими протиріччями у поглядах вчених на можливості спорту щодо консолідації суспільства.

Метою статті є аналіз умов, за яких спорт може сприяти консолідації сучасного суспільства.

Здійснений нами аналіз свідчить про те, що багато сучасних дослідників [див.: 18, 19, 21] розглядають спорт як фактор інтеграції, об'єднання народів, як "посла миру", що допомагає "перекинути міст" співпраці, взаєморозуміння і доброї волі, встановити дружні стосунки між різними країнами і народами. Деякі автори навіть пов'язують виникнення спорту з вирішенням численних міжлюдських конфліктів, що супроводжували життя родового суспільства (вибір нареченої, вождя, перехід юнаків у розряд дорослих і т. ін.), оскільки він дозволяв виявити рівень психологічної, фізичної та інтелектуальної розвиненості, пристосування до життя та вдосконалення індивідів. Загальновідомо, що головною функцією Олімпійських ігор була саме миротворча функція [22, с. 58-59]. Інші дослідники розглядають

спорт як один з важливих “клапанів” зняття агресивності, як атрибутивної характеристики для кожної людини. Причому такий спосіб знання агресивності й напруги, на думку цих учених, має надзвичайно велике значення для консолідації сучасного індустріального суспільства. Серед прихильників даної концепції насамперед треба назвати К. Лоренца, який застосував до спорту теорію катарсису, тобто зняття емоційної напруги, агресивних імпульсів через участь у грі або її споглядання. Він вважає, що спорт виконує функцію “безпечного клапану” для зняття або принаймні пом’якшення природної агресивності людини, переведення її у форму “ритуального конфлікту” [23]. Подібні погляди знаходимо і в роботах Л. С’юене, який підкреслює, що “міжнародні змагання є різновидом сублимації природної агресивності людини і дають народам усвідомити, наскільки тісно вони пов’язані один з одним” [24, с. 136].

Поряд з такими оцінками ролі спорту у консолідації суспільства в науковій літературі зустрічається й інший підхід, прихильники якого скептично, а іноді й негативно оцінюють соціальну значущість спорту. Наприклад, відомий соціолог спорту Г. Люшен вважає, що спортивне змагання само по собі є конфліктною системою, що деякі спортивні події заохочують насильство і конфлікт [1, с. 54]. За таких обставин віра в консолідуючу місію спорту є безпідставною. Як підкреслює Е. Нідерман, “уявлення, що спорт може сприяти досягненню взаєморозуміння між народами є спірним, особливо враховуючи рівень розвитку спортивної науки” [2, с. 24]. Подібні погляди висловлюються й іншими дослідниками [див.: 3-6].

Таким чином, існує дві протилежні оцінки ролі спорту в консолідації суспільства. Прихильники однієї з них позитивно й достатньо високо оцінюють цю роль, підкреслюючи значення спорту як фактору миру, дружби, міжнародного взаєморозуміння, пом’якшення (або навіть усунення) агресивності. Прихильники іншого підходу піддають сумніву або навіть заперечують значущість спорту у даному відношенні. При цьому й одні, й другі спираються на певні факти, наводять переконливі аргументи. У такій ситуації важливо уникнути методологічних помилок, які мають місце в дискусіях щодо соціальної ролі спорту. Одна з таких помилок, на наш погляд, криється в тому, що соціальні функції й значення спорту визначаються його природою, незалежною від нових тенденцій його функціонування. Це призводить до того, що не розділяються поняття “потенціал спорту” (властиві йому можливості впливу на особистість і відношення людей) та його “реальна значущість”, тобто наскільки цей потенціал практично реалізується. Дослідниками не враховується той факт, що існує невідповідність між можливостями спорту і реалізацією цих можливостей, яку можна подолати за певних умов. Треба враховувати також, що спорт є носієм культурних, соціальних і суспільно-політичних можливостей, що можуть реалізовуватися в різних країнах в протилежних напрямках.

Спорт на всіх його рівнях – універсальний механізм для самореалізації людини, для її самовираження й розвитку. На думку деяких авторів [14-16], спорт має унікальні можливості для консолідації сучасного суспільства.

Реалізації спортом консолідуючої функції сприяють його комунікативні можливості. Участь у спільних тренуваннях та змаганнях, як правило, породжує у різних людей сильне почуття спільності, дружби, товариства, співробітництва і приналежності до колективу. Це може бути ефективним фактором скорочення “соціальної дистанції” між людьми, їхньої ізоляції один від одного, оскільки сприяє дружнім відносинам, розвитку почуття спільності. Ігровий характер змагальних ситуацій в спорті робить його надзвичайно привабливим і гуманним у сфері спілкування людей, навіть якщо вони громадяни країн, що мають різний державний устрій. Спортивне змагання обумовлює емоційність, задоволення, невимушений характер дій, вільне саморозкриття тих, хто приймає в ньому участь. А все це, в свою чергу, сприяє зближенню всіх учасників змагань: “Як показують результати досліджень, дружні зв’язки, що виникають на основі розваг, відносяться до надзвичайно міцних і відіграють значну роль у формуванні соціальної мікроструктури” [16, с. 269]. Велике значення має і та обставина, що випадкове, а тому нестабільне коло учасників, що є характерним для багатьох рухливих ігор і розваг, в спорті замінюється на стабільний колектив з усталеною, формалізованою структурою, оскільки спортивні змагання носять довгостроковий характер, припускають прагнення до постійного перевищення отриманих результатів і порівняння їх с досягненнями інших осіб. У зв’язку з цим “спорт переборює локальну обмеженість, зв’язує і об’єднує спортсменів міст і селищ, провінцій і країн, ... виходить на державну і міжнародну арену, зближаючи людей різних країн і континентів” [16, с. 269].

У силу простоти, однаковості для всіх учасників і чіткості правил спортивних змагань у спорті порівняно легко переборюються мовні бар’єри. Мова спорту дійсно інтернаціональна. Вона зрозуміла всім і здатна приводити до взаєморозуміння, співробітництва між народами, незалежно від національності, віросповідання, ідеологічних поглядів.

Завдяки своїй здатності поєднувати людей спорт може сприяти терпимості й примиренню сторін, що мають ворожі стосунки. Так, наприклад, саме спорт допоміг відновити діалог і знайти інші канали для комунікації, коли Північна і Південна Кореї об’єднали своїх атлетів у спільну команду на літніх Олімпійських іграх 2000 р. Матч з настільного тенісу став початковим етапом процесу відновлення

дипломатичних відносин між Китаєм і США в 1971 р., а сьогодні ізраїльські і палестинські діти систематично зустрічаються для того, щоб разом зіграти в футбол або баскетбол.

Спорт можна розглядати як взірць обмеження конфліктів, бо за нормальних умов спортивна діяльність регулюється на підставі відповідної зміни правил й дотримання принципів fair play (чесної, справедливої гри). Англійський вираз fair play використовується для позначення набору етичних, моральних принципів, на які мають орієнтуватися спортсмени, тренери, вболівальники й інші особи, пов'язані зі спортом. Принципи fair play вимагають рішучої і повної відмови від перемоги за будь-яку ціну, створення рівних умов для всіх учасників змагань, припускають внутрішнє переконання в тому, що перемогти шляхом обману, за рахунок помилки судді, за рахунок несправедливо сформованих умов – означає не перемогти взагалі. Таким чином, система символічних цінностей спорту робить його надзвичайно привабливою моделлю людського світу, справедливого, хоча і не безконфліктного, суспільного життя, гуманних взаємних відносин між суперниками – окремими особами чи групами. Він є ідеальним конструктом упорядкованого і справедливого суспільного світу і показує людству, що зіштовхнулося з серйозними труднощами, протиріччями, конфліктами у своєму розвитку, у якому напрямку варто йти для їхнього подолання і вирішення. Зокрема, він може бути гарною моделлю для встановлення відносин співробітництва і взаєморозуміння в політичній області, а принципи чесної гри в спорті – прикладом для встановлення fair play між політичними партіями країни, у комерційних справах між конкурентами та ін.

Відзначимо ще один важливий момент, що вказує на позитивну роль спорту в консолідації суспільства. У спорті створюються передумови для реалізації принципу справедливості та рівності шансів: “Світ гри – це та єдина, штучно створена реальність, у якій можна без соціальних непорозумінь здійснити демократію рівних” [25, с. 15]. Це пов'язано з тим, що правила спортивних змагань однакові для всіх учасників. Гравці схвалюють їх і підкорюються їм свідомо і добровільно. Переможець визначається на основі встановлених і прийнятих гравцями чітких критеріїв. Оцінки в грі виробляються привселюдно. Успіх у спорті переважно залежить від здібностей, знань, волі людини, її самовідданої праці на тренуваннях, тобто в спорті створюються умови для практичної реалізації принципу справедливості. Важливо також враховувати, що в спорті людина вчиться виконувати рішення через їх соціальну значущість, навіть якщо вона не згодна з ними. Спорт учить поважати рішення безвідносно до їх правильності, тільки тому, що вони приймаються тими авторитетними особами (у спорті – суддями), на яких покладено приймати ці рішення. Крім того, спорт учить допускати протидії і суперництво подібно тому, як демократичний принцип допускає існування опозиційних партій і різних поглядів, а не заганяє кожного в прокрустове ложе загальної згоди. У той же час людина вчиться визнавати законність результату, навіть якщо той її і не задовольняє. Людина, живучи в соціумі, має сприймати безліч загальноприйнятих шаблонів поведінки для того, щоб успішно існувати в суспільстві, взаємодіючи з іншими індивідами. Важливість соціальних норм для функціонування соціальної системи підкреслював Т. Парсонс, відзначаючи, що жодна велика і складна соціальна система не зможе вижити, якщо згода з більшою частиною її нормативних основ не буде носити обов'язкового характеру, тобто якщо до неслухняності не будуть застосовуватися (за ситуацією) негативні санкції. Такі санкції частково попереджають неслухняність тим, що “нагадують” порядним громадянам про їх обов'язки і служать покаранням для порушників соціальних норм [26]. Чесна гра, відзначає Х. Ленк, як соціальна цінність і соціальна норма – родом зі спорту. Вона представляє собою вклад спортивної традиції в культуру протистоянь в суспільстві та є для суспільства чимось на кшталт негласної чесноти в регламентованих правилами конфліктах [27, с. 90].

Історія спорту накопила багато свідок того, що спорт може активно сприяти єднанню націй, доказу їх життєздатності. Досить пригадати, наприклад, історію німецького гімнастичного руху, сокольського руху в Чехії, польського спорту під час окупації та ін. Участь у міжнародному спортивному русі сприяла також процесу формування й зміцнення національної самосвідомості в багатьох колоніальних країнах після їх визволення від іноземної та політичної залежності.

Але для того, щоб спорт дійсно сприяв реалізації цінностей, здатних консолідувати суспільство, важливе місце в системі ціннісних орієнтацій державних діячів, організаторів спортивних змагань, робітників засобів масової інформації, тренерів, спортсменів, вболівальників та інших суб'єктів спортивної діяльності має займати орієнтація на досягнення цієї мети. Тому дуже важливо сприяти підвищенню соціального статусу спорту як однієї зі складових національної ідеї. Діяльність українського уряду має бути спрямована на пропаганду цінностей фізичної культури і спорту, формування ідеалу фізичного здоров'я в ЗМІ, в рамках державної інформаційно-пропагандистської кампанії. Для реалізації нової концепції популяризації спорту в Україні необхідно розробити єдиний механізм взаємодії різних міністерств і відомств, громадських організацій, вчених і фахівців. Така політика має бути спрямована на створення максимально сприятливих умов для оздоровлення людей у трудових колективах, в освітніх установах, за місцем проживання, у місцях відпочинку. Консолідація зусиль дозволить підвищити ефективність здійснення державної політики в області спорту.

Це тим більш важливо, бо останнім часом для утвердження і зміцнення української державності йде пошук нових підходів до патріотичного виховання. Загальновідомо, що успішні виступи спортсменів своєї країни на міжнародних змаганнях сприяють формуванню почуття патріотизму. Патріотизм припускає гордість досягненнями і культурою своєї батьківщини, бажання зберігати її культурні особливості й ідентифікувати себе з іншими членами нації. Патріотизм підтримує і зміцнює національну спільноту. У світі багато процвітаючих країн, де у громадян особливо розвинені патріотичні почуття, панує поважне відношення до національних символів – Прапора, Гербу, Гімну, національних свят, що має відображення в реальній поведінці людей. Засоби патріотичного виховання є в кожній країні, і держава спирається на ці засоби при вирішенні своїх проблем.

Слід зазначити, що у наслідок політичних та економічних змін, що відбулися в українському суспільстві протягом останніх років була повністю зруйнована відбудована за радянських часів система патріотичного виховання дітей та молоді. За відсутністю системної роботи у сфері патріотичного виховання на сьогодні чітко простежуються певні негативні зміни у світоглядних пріоритетах молодого покоління. Вирішення вказаної проблеми ми вбачаємо у впровадженні ефективної, історично перевіреної системи спортивно-патріотичного виховання, що відповідає перспективним інтересам українського народу. Спорт був і є одним із могутніх засобів патріотичного виховання. Національна складова в спорті найкраще за все проявляється в церемоніях нагородження переможців Олімпійських ігор, коли підіймається прапор та грає гімн країни-тріумфатора. Успіхи та невдачі виступи у спорті більшість громадян пов'язують з престижем країни, про що свідчать результати соціологічного опитування “Місце спорту і спортивних досягнень у свідомості росіян” [28]. У списку тих досягнень минулого, якими росіяни гордяться більш за все, спортивні успіхи займають третє місце, поступаючись лише перемозі у Великій Вітчизняній війні й освоєнню космосу. Ще в 2002 році серед предметів національної гордості на перше місце респонденти поставили досягнення сучасних спортсменів. Відповідаючи на відкрите питання, “Що саме в житті сучасної Росії викликає у Вас почуття гордості за країну?”, 9 % росіяни називали “спорт вищих досягнень”, “досягнення в спорті, особливо фігуристів”, “перемоги наших фігуристів, перемоги в лижному спорті”, “гордість за збірну Росії”, “спортивні досягнення”, “наш російський спорт”, “перемоги наших спортсменів в Олімпійських Іграх”. Майже через п'ять років, на початку грудня 2006 року [29], респондентів знову запитали про те, що в житті сучасної Росії викликає в них почуття гордості за країну. Результати опитування показали, що значущість спорту для росіян зростає: спортивними досягненнями гордяться 21 % опитаних, між тим як відродження Росії викликає гордість у 4% респондентів, а досягнення в області культури та освоєнню космосу пишуться лише 2%. На вказане вище відкрите питання були отримані відповіді: “нас не підводять спортсмени”, “спортсмени на змаганнях добре виступають”, “коли наші досягають яких-небудь висот у спорті”, “коли перемагають спортсмени, звучить гімн”, “перемогою наших в Параолімпійських іграх”, “виступами наших футболістів на чемпіонатах Європи”, “спортсменами, що посіли перші місця в Олімпійських Іграх”, “виступами на Олімпіаді з фігурного катання, баскетболом”.

На жаль, в Україні таких масштабних опитувань не проводилося, але за даними моніторингу Інституту соціології НАН України відносно галузей, в яких сучасне українське суспільство здатне конкурувати із Заходом, спорт посідає перше місце (рис. 1.) [30].

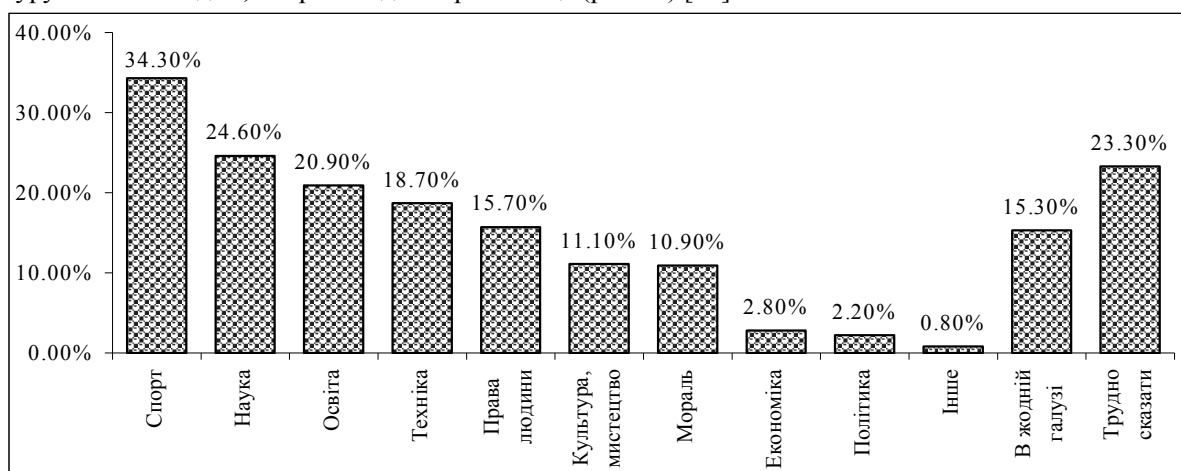

Рисунок 1. Суспільна думка щодо галузей, у яких сучасне українське суспільство здатне конкурувати із Заходом (у %, респонденти відзначали не більше 3-х відповідей. За даними моніторингу Інституту соціології НАН України в 2002 р., опитано 1800 респондентів) [30].

Згідно з даними соціологічного опитування, що було проведено у липні 2007 року [31] більшість наших співгромадян (82%) схвалюють рішення провести чемпіонат Європи з футболу в Україні і

вважають, що ця подія буде сприяти не тільки підвищенню інтересу до футболу в нашій країні, але й розвитку економіки, зростанню іміджу країни: “Ми цього варті!”, “Це можливість України зайняти гідне місце серед європейських держав”, “Це просто супер! Шалений розвиток як футболу, так і всієї країни!”, “Україні потрібен досвід практичної співпраці з європейськими організаціями та компаніями” та ін.

Наведені дані підтверджують, що українці, так саме як і росіяни, успіхи в спорті пов’язують з престижем країни, а перемоги наших спортсменів викликають патріотичні почуття.

Таким чином, у науковій літературі існують різні точки зору щодо можливостей спорту в консолідації сучасного суспільства: з одного боку, спорт має унікальні можливості для його консолідації, з іншого, викликають стурбованість явища насильства у спорті, особливо агресивності і девіантної поведінки навколоспортивної аудиторії. Протилежні точки зору пояснюються тим, що існує прірва між можливостями спорту, що визначаються його природою, і реалізацією цих можливостей у сучасному світі. Негативні явища, що супроводжують сучасний спорт, не є суцільно специфічними лише для даної підсистеми суспільства, а є наслідком невирішених соціальних проблем у самому суспільстві.

Фундаментальні цінності, нерозривно пов’язані із самою сутністю спорту, здатні перетворити його на ефективний механізм для передачі та поширення ідей миру, терпимості і поваги до опонентів, незалежно від етнічних, культурних, релігійних або інших розбіжностей, що створює необхідні умови для консолідації суспільства. Спорт - це прекрасний інструмент для зміцнення взаєморозуміння й усвідомлення необхідності мирного співіснування.

Література:

1. Люшен Г. Спорт и культура // Спорт, духовные ценности, культура. – М., 1997. – Вып. 2. – С.135–140.
2. Нидерман Э. Может ли спорт способствовать взаимопониманию между народами? //Международное спортивное движение: Экспресс – информация. – М.: ЦООНТИ – ФиС, 1986. – Вып. 8. – С. 24–30.
3. Gloede W. Sport – die unbekante Grosse im politischen Spil. – München, 1980. – 197 S.
4. Goodhard P., Chataway C. War Without Weapons. – London: W.H.Allen, 1968. – 221 p.
5. Orwell G. Shooting an teephant and other essays. – New York: Harcourt, Brace and World, 1990. – 110 p.
6. Ингхэм А., Лоу Дж. Структура игровой деятельности // Спорт и образ жизни: Сб. статей. – М.: Физкультура и спорт, 1979. – С. 65 – 84.
7. Волошин С. Спасаем гуманистические ценности спорта!: спорт и воспитание / Пер. В. И. Столярова // Спорт, духовные ценности, культура. – М.:РАО, Гуманитарный центр «СпАрт», 1997. – Вып. 3. – С.14–19.
8. Столяров В. И. От гуманистической модели спорта – к теории гуманизации соперничества // Теория и практика физической культуры. – 2003. – № 5. – С. 13–15.
9. Жолдак В. Олимпизм – фактор гуманизации физической культуры и спорта // XI Международная конф. «Олимпийское движение и социальные процессы»: Материалы. – М.: Советский спорт, 2002. – С. 77–81.
10. Зеленюк О. В. Физическое воспитание в управлении состоянием здоровья студенческой молодежи // Физическое воспитание студентов творческих специальностей. – 2002. – № 2. – С. 75–82.
11. Логоненко А. В., Стеблецов Е. А. Молодежь и физическая культура. – М.: ФОН, 1996. – 317 с.
12. Моченов В. П. «Спорт против наркотиков» // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. – 1999. – № 3. – С. 61–63.
13. Лукашук В. І. Спорт і якість життя //Якість життя населення пострадянських країн у соціологічному вимірі: Колективна монографія /За ред В.С. Бакірова. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2008. – С. 137 – 172.
14. Бауэр В. Г. Социальная значимость физической культуры и спорта в современных условиях развития России // Теория и практика физической культуры. – 2001. – № 1. – С. 50 – 56.
15. Пилоян Р. А., Суханов А. Д. Спорт – вечный двигатель, не мешайте ему работать на общество // Теория и практика физ. культуры. – 1999. – № 7. – С. 16 – 19.
16. Sport /edited by Eric Dunning and Dominic Malcolm. – London; New York: Routledge, 2003. – 890 p.
17. Бюген М. М. Спорт в постсоциалистическом обществе // Теория и практика физической культуры. – 1996. – № 12 – С. 48 – 49.
18. Лубышева Л. И. Социальная роль спорта в развитии общества и социализации личности // Теория и практика физической культуры. – 2001. – № 4. – С. 11 – 15.
19. Лубышева Л.И. Социология физической культуры и спорта. Учебное пособие. – М.: Академия, 2001. – 238 с.
20. Апциаури Л.Ш. Спорт как социальное явление и фактор социализации личности //Теория и практика физической культуры. – 2003. – № 1. – С. 12 – 14.
21. Мильштейн О. А. Социология физической культуры и спорта в СССР. – Минск: Польша, 1982. – 58 с.
22. Пилоян Р.А. О книге “Твой олимпийский учебник” //Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. – 1997. – № 1. – С. 58 – 61.
23. Лоренц К. Агрессия (так называемое “зло”): Пер. с нем. – М.: Прогресс, Универс, 1994. – 272 с.
24. Сьюэне Л. Спорт и его гуманизирующее или негуманизирующее воздействие на человека //Спорт и образ жизни: Сб. статей. – М.: Физкультура и спорт, 1979. – С. 134 – 140.
25. Егоров А. Г., Захаров М. А. Фэйр плей в современном спорте. – Смоленск, 2006. – 186 с.

26. Парсонс Т. Система современных обществ. – М.: Прогресс – Академия, 1998. – 206 с.
27. Ленк Х. Этика спорта как культура честной игры. Честное соревнование и структурная дилемма //Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2004. - № 3. – С.90 – 93.
28. Бавин П. Место спорта и спортивных достижений в сознании россиян //Отечественные записки. – 2006. - № 6. – С. 33 – 35.
29. Опрос населения в 100 населенных пунктах 44 областей, краев и республик России. Интервью по месту жительства 2-3 декабря 2006 года 1500 респондентов //http://www.fom.ru/report/map/projekts/dominant/ dom0648/domt0648_2/d064812 – 17.04.2008.
30. Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін / За ред. д.е.н. В.Ворони, д. соц. н. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – 668 с.
31. "Евро-2012", или футбол по-украински //http://www.superjob.ua/research/articles/sociology – 17.04.2008.